

field of elementary music theory contributes to the modernization of music education, making it more effective, interesting, and accessible to a wide range of students.

QARAQALPAQ MILLIY MUZİKALARININ TÁRBIYALIQ ÁHMIYETI

Omarova Anar – oqıtıwshı

Shamurodova Madina Xolmurod qızı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanış sózler: muzıka, xalıq qosıqları, xalıq namaları, milliy qosıqlar, professional muzıka.

Ключевые слова: музыка, народные песни, национальные песни, профессиональная музыка.

Key words: music, folk songs, national songs, professional music.

Qaraqalpaq xalıq kompozitorlarınıń vokal dóretpeleri ádebiyat, súwretlew óneri, teatr kórkemóneri hám milliy mádeniyatımızdıń ajıralmas bir bólegi bolıp esaplanadı. Muzıka kórkem óner dóretywshiliginiń basqa túrlerden ayırmashılıǵı sonda, qaraqalpaq klassik ádebiyatı jazba túrinde yamasa kóshirme, yáki bolmasa awdarma túrinde bolsın, belgili dárejede sanlıqqa iye bolǵan bolsa, al muzıkada nota jazıw payda bolǵanǵa shekemgi dáwirdegi dóretpelerden guwa bolǵanday belgili baslı namalardıń tiykarǵı nusqasın yáki bolmasa kóshirmesin tabıw júdá qıyın. Ol baqsılardıń ustazdan shákirtke ótiw sıyaqlı yadlaw jolı arqalı jetip keldi.

Hár qıylı qıyınshılıq jaǵdaylarda rawajlanıp óz ruwxıy mirasların xalıqtıń tariyxıy turmısına baylanıslı muzıka sawatı bolıwına qaramastan quramalı namalardı dóretip qaldırǵanlıǵı ushın olardı xalıq kompozitorları dep atasaq qátelespybiz. Xalıq kompozitorlarınıń (baqsılar) házirge shekem bizge belgileri-Ǵarıpnıyaz, Aqımbet, Muwsa, Súyew, Shernazar, Arzı, Juman hám.t.b. Olar dóretip qaldırǵan «Muwsa sen yarı», «Jıǵalım», «Demir donlı», «Muxalles» namalarınıń bir qansha túrleri, «Eshbay», «Dembermes», «Sanalı keldi», «Sárbinaz», «Ush top», «Xoja bala», «Mertewil», «Iranıy», «Sen yar qal endi», «Bozataw», «Kúnxoja», «Nalish», «Teke nalish», «Xoshım palwan» hám.t.b. qosıqlar. Saz namalarınan «Nama bası», «Aq ishek», «Serper», «Mın túmen», «Nar iydirgen», «Qaradáli», «Torgay naması», «Jarǵanat». «Qara jorǵa», «Shernazar naması», «Ziywarjan», «Ilme sultan» hám.t.b. nama hám sazlar qaraqalpaq awızeki professional muzıka fondına kiredi. Klassik namalardıń dóreliwdegi ózgeshelikleriniń biri, olar kóbinese klassik shayırlardıń (Kúnxoja, Ájiniyaz, Maqtumqulı, Berdaq, Ótesh hám.t.b.) shıǵarmalar tekstlerine hám xalıq dástanlarınıń tekstlerine (qaharmanlardıń quwanış, qayǵı, súyiniw háreketlerine) arnap baǵdarlamalıq

mazmunǵa jaqınlatıp dórelgen. Belgili izertlewshı alım, ilimpaz E.E.Romanovckaya bılay jazadı:

«Klassikalıq muzıkanıń xalıq namalarınan eń xarakterli ózgesheliklerinen biri, olar aruz formasındaǵı ádebiy tekstlerge, al xalıq qosıqları 7, 8, 11 buwınlı dinamikalıq ólshemlerge tiykarlanıp keledi». [2.B.79]

Qosıq qurılısınıń formaları aruz, barmaq hám erkin ólshemlerge baylanıslı usınday namalardıń dóreliw jaǵdayları qaraqalpaq muzıkasınıń dóreliw usıllarına kúta jaqın keledi. Ótkeni qaysı bir xalıqtıń milliy namasın alıp qarasaqta jay ólshemde qosıqlarda dórelmey, kóbinese quramalı formalarda: «Muxalles» namasınıń túrlerine, Ájiniyaz shayırdıń «Áy álip», «Shıqtı jan», «Kórmedim» qosıqlarına, Kúnxojanıń «El menen», Berdaqın «Boladursań» qosıǵına «Bes perde» namasınıń, «Muwsa sen yarı» namasına «Góruǵlı» dástanınan hám.t.b. qosıqlarǵa arnalıp keletuǵınlıǵın kóriwimizge boladı. Awızeki professional muzıka, milliy namalardan rawajlanǵan melodiya, forma jaǵınan quramalılıǵı hám atqarıwshılıq qıyınshılıǵı, ulıwma alǵanda specifikalıq ózgesheligi jaǵınan úlken pariq etip, atqarıwshıdan arnawlı qanıgelikti, sheberlikti talap etedi. Sonıń ushında xalıq qosıqların atqarǵanday qosıq ayıw uqıbı bar, sheber atqarıwshıdan úlken tayarlıqtı hám óz ústinde shınıǵıwdı, sheberlikti, vokallıq uqıplılıqtı talap etedi. Sonlıqtanda «Muwsa sen yarı», «Adınnan», «Xoja bala», «Kúnxoja» hám.t.b. namalardı áytewir gez kelgen baqsılar jaqsı atqara almaydı. Xalıq tili menen aytqanda «Duwtardıń qulaǵına búbil qondırǵan» eń ataqlı baqsılarda neshshe jıllar ustazlarǵa erip, shákirtlik mektepten ótkennen keyin ǵana atqarǵan. Olar talay jerde namalardıń iri qayırmasm alalmay, yaki súykimsiz shertip ustazların renjitipte júrgen.

Namalardı tolıq shertiwdiń qıyınshılıǵı jóninde xalıq naqıllarında: «Duwtar birde jeti jılda, birde qırıq jılda boysınadı, birde dártlige joldas» delingen. Bul xalıq tilindegi asıra siltegen

sózler bolǵan menen duwtar shertiw, ulıwma baqsıshılıq ónerin iyelewdegi múshkil isti kórsetiw arqalı turmıs haqıyqatlıǵın ańlatadı. Sonlıqtanda bulardı (baqsılardı) professional atqarıwshılar, al olardıń atqarǵan hám dóretken namaların awızeki professional muzıka dep ataymız. Bul termin burın qaraqalpaq muzıka mádeniyatında pútkilley qollanılmay keldi. Biraq bunday muzıkar qaraqalpaq xalqı arasında áyyemgi dáwirlerden berli jasap kiyatırǵanlıǵı da málim. Olar bir-biri menen aralasıp, janrlarǵa ajratılmay, ulıwma xalıqtıń milliy namaları degen termin menen júrgizip kelindi. Al, biz tuwısqan shıǵıs xalıqlarınıń muzıkasınıń izertleniw tájiriyelerine súyene otırıp hám de qaraqalpaq muzıkasınıń ózine tán specipikalıq ózgesheligi, atqarıwshılıq usılların tolıǵı menen názerde tutıp, «Qaraqalpaq awızeki professional muzıkası» degen termindı qollanıwdı maqul dep taptıq.[3]

Degen menen olardı xalıq qosıqlarınan bólek alıp qarawǵa bolmaydı. Olar xalıq qosıqları menen tıǵız baylanıslı bolıp, ondaǵı tradiciyalıq belgilerdi dawam ettirip, ósip rawajlandırıp kelgen. Qaraqalpaq klassikalıq muzıkanıń negizgi atqarıwshıları-ataqlı baqsılar, sázendeler bolǵanlıqtan, ol kóbinese improvizaciyalıq xarakterge iye. Bul tarawda eń tiykarǵı orındı ashılıq haqqındaǵı xalıq dástanları «Ǵárip ashıq», «Sayatxan-Xamra», «Húrliqa-Hámra», «Axmed-Yusup», «Góruǵlı», «Dáwletiyarbak», «Qırmandalı» hám.t.b. bolıp, olardı professional baqsılar atqarǵanda dástandaǵı nasriy-jay sózlerdi recitativli-deklamaciyalıq usıl menen atqarsa, al lirikalıq qosıqlardaǵı momentlerindeki batırlardıń dialog hám monologların duwtarǵa qosıp nama arqalı atqaradı. Sonlıqtanda qaraqalpaq muzıkasınıń bul túri óz ishine recitativli-deklamaciyalıq forma menen qosıq aytıw iskusstvosı ekewiniń birikpesi tiykarında dúziledi.

Qaraqalpaq awızeki professional muzıkası da, xalıq namaları sıyaqlı ózleriniń qurılısı jaǵınan eki toparǵa bólinedi. Birinshi toparǵa kiretuǵın namalar melodiyaqlıq jaqtan kútá jeńil, tez este qalatuǵın qısqa formada dúzilgen kelte namalardan ibarat. Professional muzıkanıń bul túrinde motivler aytqarlıqtay keń hám uzın bolmay, bir, eki júdá asıp ketse úsh motivten qurılıp keledi.

Ekinshi toparǵa kiretuǵın awızeki professional namalar bolsa dáslepki qaraǵanda melodiyaqlıq qurılısı jaǵınan keń hám rawajlanǵan melodiyaqlıq quramalı formada dúzilip keledi. Birinshi toparǵa awız eki professional namalarǵa: «Ayjamal», «Qáwender», «Igalay», «Jıǵalı», «Qonırat», «Náyleyin», «Ǵubaddin», «Nedaǵı», «Bozataw», «Muwsa», «Jaman shıǵanaq»,

«Paxay», «Nigarım», «Xansayat» hám.t.b. namalar kiredi.

Awızeki professional muzıkada qısqa namalar toparına kiretuǵın el arasında keńnen belgili bolıp kelgen namalardıń biri «Gelgeláy». Nama eki periodlı muzıkaqlıq formada bolıp, ol negizgi bir motivtiń variaciyaqlıq túrde rawajlanıw arqalı dúzilgen. Namanıń dáslepki bólimi belgili motivtiń eki ret tákirarlanıp keliwi arqalı baslanadı. Bul motivtiń ózin eki bólimli muzıkaqlıq frazadan quralǵan desek boladı. Onıń dáslepki bólimi tómenen birme-bir zánǵilep, gamma tárizli kvinta intervalına shekem joqarı kóterilip, sońnan ol bir jerde “tepsinip”, turıp qalǵan sıyaqlı az ǵana irkilip, onnan keyin taǵı da bir ton joqarı kóterilip barıp sońnan kem-kemnen jáne tómen túседi. Onıń «Galgalay», «Aygalay» sózleri arqalı aytilatuǵın bólimlerde motivtiń boyawı qoyıwlasıp, oǵan on altılıq sesler hám triollar qosılıp shıyratılıp baradı. Usı táqilette motiv eki ret tákirarlanadı da, izinen oktavaǵa sekirtpe jasaw arqalı onıń ekinshi bólimi baslanadı. Bul bólimniń motivi dáslepki motivtiń varianta esaplanıp, onıń ayırmashılıǵı tek negizgi motivtiń tómenen joqarı qaray kvintaǵa shekem kóterile baslaǵan bólimi (birinshi takt) bul jerde túsip qalǵan. Sonnan keyingi dawam etetuǵın bólegi sol qálpinde qalıp, biraq ol bir ton joqarı berilgen. Bul bóleginde motiv ekinshi ret tákirarlanǵan da, dáslepki baslanardaǵı qáddine túsip, taǵı bir ret tákirarlanıp barıp tamamlanadı. [4.90-91] Qaraqalpaq awızeki professional muzıkasında óziniń melodiyaqlıq kórkemliginiń kúshliligi jaǵınan ayırıqsha orın iyeleytuǵın, atqarıwshıdan dawıs ırǵaqların sheber qollanıp, kútá keń dem menen atqarıwdı talap etetuǵın namalardıń biri «Dembermes». Namanıń ulıwma xarakteri shegine jetken kóterinkilikti, ruxlanıwshılıq hám maqtanısh sezimlerin esletedi. Onıń «Dembermes» dep atalıwınıń ozi de biykarǵa ayılmay, bastan ayaq háreketli túrde vals tempinde rawajlanıp bara beretuǵın kúshin tutqan bolıwı itimal.

«Dembermes» quramalı úsh epizodtan dúzilip, onıń hár epizodi tematikalıq jaqtan bir-birine uqsamaǵan materiallardan quralıp, olardıń keyingi motivleri óz-ara baylanıslı keledi. Namanıń hár epizodi tórt motivten quralıp, onıń dáslepki negizgi motivtiń variantlanıp keliwinen ibarat bolıp, al tórtinshisi jańa motivten dúzilgen.

Namanıń melodiyaqlıq qurılısınıń eń qızıqlı jeri sonda dáslepki motivler periodlı túrde dúzilip, olardıń hár qaysısı teńdey tórt taktten quralǵan bolsa, al tórtinshi motiv dáslepki eki epizodta 19-29 taktli melodiyaqlıq qurılıstıń bir demde uzaq waqıtqa shekem dawam etip keledi,

úshinshi epizodta ol onnan da kóbirek (onda melodiyaq aylanba bir demde 32 takt dawamında) sozılıp keledi: «Dembermes» qosıǵında epizodlar barǵan sayın háwıjge minip, joqarı órlep baradı da, keyingi juwmaqlawshı bóliminde taǵıda páseńlep dáslepki qáddine túsedı.

«Dembermes» naması qońsılas ózbek hám túrkmen xalıqları arasında da keń taralǵan. Ekinshi toparǵa kiretuǵın awızeki professional namalarǵa: «Ala qayıs», «Adıńnan», «Eshbay»,

«Dardıńnen», «Qoshades», «Muxalles» namasınıń túrleri, «Gór qız», «Sanalı keldi», «Saltıq», «Sárbınaz», «Muwsa sen yarı», «Jeti asırım», «Xoja bala», «Idiris», «Úshıtop», «Gúlpaq», «Mertewil», «Sáwdigim», «Qoshım palwan», «Kemine», «Qaradalı», «Tarlan», «Demirdonlı», «Kepter», «Xojabaǵman», «Tábriz», «Sayqalı nalısh», «Nalısh», «Kelte nalısh», «Teke nalısh», «Láy-láy», «Azizim», «Perizat», «Ániypa», «Qızlar úyge kir», «Bes perde», «Ílǵal», «Keńes», «Nedaǵı dos» hám.t.b. namalardı aytıwǵa boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Q.Ayımbetov “Xalıq danalıǵı” 1988-j.
2. Q.Maǵsetov “Qaraqalpaq jıraw, baqsıları” 1983-j
3. Á.Xalimov “Qaraqalpaq xalıq qosıqları” 1959-j
4. Q.Maǵsetov “Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri” 1996-j
5. Q.Ayımbetov “Xalıq danlıǵı” Nókis.Qaraqalpaqstan,1988 j. 492-bet.
6. Akbarov I.A. “Qaraqalpaq xalıq namaları” T.1959-j.

REZYUME. Biz bul maqalamızda qaraqalpaq muzıka kórkem-óneriniń tıp saǵası bolǵan xalıq qosıqlarınıń, namalarınıń hám professional muzıkanıń payda bolıw, dóreliw hám qalıplesiw tariyxın analizlewge háreket ettik.

РЕЗЮМЕ. В этой статье мы попытались проанализировать историю возникновения, создания и становления народных песен, наигрышей и профессиональной музыки, являющихся коренным источником Каракалпакского музыкального искусства.

SUMMARY. In this article, we have tried to analyze the history of the emergence, creation and formation of folk songs, plays and professional music, which are the root source of the Karakalpak musical art.